

ՊԱՂԵՍՏԻՆԵԱՆ ԴՐԱՊԵՏ

ՊԱՂԵՍՏԻՆԵԱՆ ԴՐԱՊԵՏ ՄԸ

1. Նորագոյն մեկնաբանութիւններ. 2. Դրախտին իսկական վայրը. 3. Եկեղեցական հին մասեմագիրներու դասաւորումը. 4. Եղեմը՝ Հնդկաստանի մէջ. 5. Եղեմը՝ Բաբելոնի մէջ. 6. Եղեմը՝ Հայաստանի մէջ. 7. Եղեմը՝ Պաղեստինի մէջ:

1. — Ռաս Շամրայի պեղումներէն երեւան հանուած յիսուհի չափ լման կամ հատուկոտոր սեպագիր կաւէ տախտակները հետզհետէ հնագիտութեան սեղանին վրայ կը դնեն նոր ի նորոյ յայտնութիւններ: Ճշգրեւ համար Ս. Գրոց մէջ յիշատակուած տեղերն ու անունները: Այսպէս Ծննդոց գիրքի մէջ (Ա. և Բ.) ա՛յնքան ընդարձակօրէն նկարագրուած նախամարդոց երկրային դրախտի իսկական վայրը այսօր կրկին քննութեան առարկայ է: Բաւական երկար առիթն է ի վեր, և յատկապէս Փր. Տելիշէն ասողին, զրեթէ ո՛չ ոք հրապարակ իջած էր վերստին արծարծելու համար Եղեմի իսկական տեղը որոշելու հարցը: Դասական հին մատենագիրներէն մինչև Ս. Գրոց նորագոյն մեկնաբանները, բոլորն ալ, ինչպէս որ համառօտ ակնարկով մը պիտի տեսնենք, մնացին իրենց կարծիքներուն վրայ, իրենց-

Արևելահայ լեզուի առաջին նմոշները տեսանք արդէն վերևում: Մաքուր գրական լեզուի առաջին օրինակն է Կղէօպատայ Սարաֆեանի Բանալի Գիտութեան (Պետերբ. 1788): Աւելի յետոյ են Համառօս Բնուրիւն Բիւսոնեական հաւասոց (Մոսկուայ 1831), Աւեսարանի Գեմարսութեան եւ զօրութեան համար (Շուշի 1833), և վերջապէս Սաղմոսի քարգմանութիւնը (Զմիւռնիա, 1843), բոլորն էլ մաքուր գրական լեզուով:

Արևելահայ առաջին թերթն եղաւ Թիֆլիզի Արարսը՝ 1850 թ. (չհաշուելով Կովկաս պաշտօնաթերթը՝ 1846 թ. որի լեզուն գրաբար էր):

ՊՐՈՖ. Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ

մէ ոմանք Քաղղէաստանի, ոմանք Հնդկաստանի և պէտք է խոստովանիլ մեծ մասն ալ Հայաստանի մէջ ուղեւոր տեսնել փափակութեան դրախտը: Վերջերս, սակայն, Ռաս Շամրայի (հինն Ուկարիդ) պեղումները առիթ տուին Հոլանտացի Th. C. Vriezenի և վերջինէն ներշնչուած Joh. de Grootի՝ որ աւելորդ անգամ մըն ալ հրապարակ դրուի այս չա՛տ փափուկ ու նոյնքան ալ կնճռոտ հարցը (thèse) ու լսուին նորագոյն յայտնութիւնները երկու ծանօթ գիտուններու, առանց սակայն պահ մը իսկ տարուելու թէ կրնային անոնց կարծիքները վերջնական ըլլալ, ինչպէս որ իրենք իսկ կը խոստովանին, սպասելով որ նոր պեղումներ լոյսին հանեն նոր յայտնութիւններ: Ծիշտ է որ Ծննդոց գիրքի այն լամբագրութիւնը՝ զոր մեր ձեռքին տակ ունինք, իր Բ. և Գ. գլուխներուն մէջ պատկերացուցած դրախտը, ներկայացուած է տեղական գոյնով մը և աւելի ճշգրտէն՝ պաղեստինեան գոյնով մը: Կարելի է հոն նշմարել ուրիշ գոյններ ալ: Schrader և իրմէ յետոյ շատ ուրիշներ, այնպէս կը կարծեն որ Ս. Գրոց այժմու բնագրէն առաջ (խօսքը Ծննդոց գիրքի մասին է անշուշտ) գոյութիւն ունէր բաբելոնական պատմուածք մը, հոգ չէ թէ նոյն այդ բաբելոնական կամ քաղղէական գրոյցին բոլոր գիծերն ու մոքիւլները տարտամ ըլլան ու չփոթ: Ըստ W. Staerkի՝ աւելի ճիշտ պիտի ըլլար խօսիլ իրանական մոքիւլներու մասին: Vriezen ու de Groot այն քեզ կը պաշտպանեն, ինչպէս որ տեսանք, որ դրախտի պատմուածքը, այն ձևով որ կը ներկայանայ մեզի, պաղեստինեան պատմուածք մըն է, որմէ առաջ սակայն գոյութիւն պէտք է ունեցած ըլլայ պաղեստինեան շատ աւելի հին ուրիշ պատմուածք մը: Ահա թէ de Groot ի՛նչպէս կը մեկնաբանէ պաղեստինեան պատմուածքը, տալով հետեւալ գլխաւոր հիմերը, որոնք կարօտ պիտի մնան միշտ նորագոյն փաստարկութեանց: Բայց նախ քան այս, կ'արժէր իրմէ առաջ յայտնուած բոլոր մեկնաբանութիւնները ամփոփել, աւելի դիւրաւ մօտենալու համար յայտնուած տեսութեանց:

2. — Դրախտին իսկական վայրը. — Ծննդոց գիրքը (Բ. 8) հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Եղեմի կամ երկրաւոր Դրախտին վայրը. «Աստուած դրախտը տնկեց Եղեմի

մէջ, արեւելեան կողմը և հոն դրաւ իր ստեղծած առաջին մարդը: Ու գիտ մը կը բխէր Եդեմէն, զոտգելու համար դրախտը և անկէ կը բաժնուէր չորս թեւերու: Առաջինն անուանէր Փիլսոն, ա'ն էր որ կը պատէր Եւրիատի երկիրը, հոն՝ ուր ոսկին էր, ու այս երկրին ոսկին ազնիւ տեսակէ էր: հոն կը գտնուէր նաեւ քարխունկը (bdellum) և եղնգաքարը (onyx): Երկրորդ գետին աւանուն էր Գեմոն, ա'յն որ կը պատէր ամբողջ Բուշի երկիրը: Երրորդ թեւին անունն էր Հիսսեֆէլ կամ Տիգրիս, այն որ Ասորեստանի արեւելքն էր կ'ընթանայ: Իսկ չորրորդ գետն էր Եփրատ: Ինչպէս որ կը տեսնուի, Ս. Գրոց Դրախտին նկարագրութիւնը, իր բոլոր պարագաներովը, որոշապէս զրուած է հոն և զայն պէտք է առնել իր բառական իմաստովը, ինչպէս որ ցարդ եղած է ընդհանրապէս:

Հիներու մէջ Դրախտի սուրբ գրական մեկնաբաններուն առաջինը Որոգինէս եղած է. ըստ իր մեկնաբանութեան Աստուածաշունչ զրոց ուէ մէկ նկարագրականը պէտք է երբեք իր տառական իմաստովը ըմբռնել ու աւելի ճիշտ պիտի ըլլար այլաբանօրէն մեկնել. ու մասնաւորաբար երկրային Դրախտի մասին խօսելով կ'ըսէ. «Մարդ բաւական խենթ ըլլալու է խորհելու համար որ Աստուած հողագործի մը նման Եդեմի դրախտը արեւելքի մէջ անկեց և հոն դրաւ կեանքի ծառը, տեսանելի՝ աչքերուն և շօշափելի զգայարանքներուն համար, այնպէս որ ո՛վ որ իր մարմնաւոր ակռաներովը ճաշակէր անոր պտուղներէն, պիտի ապրէր»: Որոգինէս իր այս արտայայտութեանց մէջ կը հետեւէր Փիլսոն Աղեքսանդրացւոյ այլաբանական բացատրութեանց և իրեն հետեւողներուն թիւն ալ պակաս և՛ զած է, ո՛չ անցեալին մէջ և ո՛չ ալ ներկայիս: Բայց պէտք է մոռնալ որ երկրային Դրախտին նկարագրութիւնը այնքան բացայայտ է որ կարելի է ալ կերպով մեկնել, առանց բնագրին դաւաճանելու:

Նորերու մէջ այս կնճռոտ հարցով ըզբաղողներու շարքին առաջին զիծի վրայ կը տեսնենք Փր. Տիլլը, որ Wo lag das Paradies? գիրքին մէջ կ'ըսէ. «Ս. Դրական նկարագրութիւնը առասպելի ո՛չ մէկ նշան ցոյց չի տար, աւելորդ ոչ մի բան չկայ հոն և ոչ ալ կէս մութի մէջ ծածկուած ի-

րողութիւն: Կարելի է նոյնպէս տարակուսիլ իմաստին վրայ և ընթերցողը պարտաւոր է յատկաւ իրեն պակասէն Ս. Գրքը ուզածին պէս կարգաւու կամ մեկնելու: Պատճառքին համար Եդեմի դրախտը իր չորս գետերով՝ Փիլսոն, Գեմոն, Տիգրիս ու Եփրատ, յայտնի իրողութիւն մըն է և շատ ծանօթ: Իրեն համար ուէ մի թիւ նշանակութիւնէ հետեւ են Փիլսոն ու Գեմոն անունները: Տեղի ոչ միայն ծանօթ է անոնց ճշգրիտ նշանակութեան, ա'յնքան ճշգրիտ՝ որքան Տիգրիսն ու Եփրատը, այլ նոյնիսկ նպատակն է իր ընթերցողները լուսարոնել այս խնդրոյ շուրջ ու ահա թէ ինչո՞ւ բացատրութիւններ կու տայ, որպէս զի աւանցմով ճշդօրէն Դրախտին տեղը: Այսպէս ըլլալով հանգիստ, պէտք է ընդունինք որ Դրախտին տեղը ճշգրիտ բաւական ծանր դժուարութիւններ կը ներկայացնէ: Հակառակ անոր որ դարեւելի վերջին ջանացած են լուծելու այս փափուկ խնդիրը և որուն շուրջ անթիւ ուսումնասիրութիւններ ալ հրատարակուած են, կարելի է եղած գեոստագագապէս սահմանելու Եդեմի իսկական տեղը: Դիտուններէն շատեր Եդեմը դրած են Միջագետքի, Հայաստանի, Արաբիոյ, Հնդկաստանի, Չինաստանի, Սէյլան կղզիին, Բանարեան կղզիներուն, Բերուի, Ամերիկային զանազան մասերուն և նոյն իսկ Եւրոպայի մէջ: Եղած է նոյն իսկ գերման աստղաբաշխ մը՝ Köhl, որ դրախտը ուզած է տեսնել . . . Հիւսիսային բեւեռի մէջ, ինչպէս որ իրմէ առաջ անդղիացի W. F. Warren պնդած էր: Աւելորդ է յիշել շատ մը կարծիքներ ևս, որոնց մեծագոյն մասին վրայ կանգ տանել անիմաստ պիտի ըլլար: Բաւական է միայն արձանագրել այն քանի մը կարեւոր կարծիքները՝ որոնք ընդունուած են քննադատներու ամենամեծ խումբի մը կողմէ և որոնք պիտի կրնային իբր ուղեցոյց ծառայել այս կնճռոտ խնդրոյ մէջ: Նախ և առաջ պէտք է ընդունիլ որ Դրախտը, ըստ ս. գրական բնագրիներուն, կը գտնուէր Պաղեստինի արեւելեան կողմը, miq-qédém: Վուլկան «սկիզբ» բառով թարգմանած է miq-qédémը: Բայց նկատել պէտք է որ Յենդոց այս բացատրութիւնը միշտ տեղի յատուկ եղած է և ոչ թէ ժամանակի, որով հոս իր աշխարհագրական իմաստովը պէտք է առնել: Այս

մասին գրեթէ բոլոր գիտունները համաձայն են, մէկ տարբերութեամբ միայն որ անոնց մէկ փոքր մասը, անշուշտ շատ քիչ հաւանականութեամբ, miq-qédém բացատրութիւնով հող կ'ուզէ խմանալ Բարեկաստանի արեւելքը և ո՛չ թէ Ս. Երկրի, Երկրորդ՝ որ այս քիչը պաշտպանողները առ հասարակ կ'ընդունին որ Տիգրիսն ու Եփրատ այս անունով ծանօթ երկու մեծ գետերն են Միջագետքի, բայց երբ հարկ ըլլայ ճշգրէ փաստի և Գեհնի իսկապէս ո՞ր գետերը ըլլալը, հոն է որ չեն կրնար համաձայնիլ։ Նոյն անհամաձայնութիւնը նաեւ՝ երբ հարկ կ'ըլլայ ճշգրէութեամբ Եփրատի ու Քուէի երկիրը։ Արդ, այս նոյնացումէն է որ կախումն ունի խնդրոյն լուծումը ու դարձեալ այս նիւթին շուրջ տրուած պատասխաններու պէս պիտութիւնն է որ գլխաւորաբար խորհուած կերպերը իրարմէ կը զանազանէ։ Յայտնուած բոլոր կարծիքներն ու առաջադրուած բոլոր ձեւերը կարելի է բաժնել չորս խումբերու. այսպէս՝ կարծիքը եկեղեցական հին մատենագիրներու, որոնք փաստի և Գեհնի մէջ կը տեսնէին Դանգէսն ու Նեղոսը։ Այն նորերը՝ որոնք Եղեմը կը գնեն Հնդկաստանի մէջ, Բամիրի լեռնաշղթային վրայ։ Անոնք՝ որ Եղեմը Հայաստանի մէջ կը տեսնեն, և վերջապէս այն խումբը՝ որ կը պնդէ Դրախտին Բարեւոյնի մէջ ըլլալուն։ Նորագոյն գիտունները սակայն բոլոր այս տեսութիւնները կը միտեն և այնպէս կ'ըմբռնեն որ Եղեմ մի միայն Պաղեստինի մէջ էր, ինչպէս որ պիտի տեսնենք իր կարգին։

3. — Եկեղեցական հին մատենագիրներու դասաւորումը. — Եկեղեցական հնագոյն գրողներու և Ս. Դիրքի մեկնարաններուն ունեցած աշխարհագրական ծանօթութիւնները չափազանց անկատար էին ու անբաւարար, որով չէին կրցած ընդհանրապէս ճշգրէ Դրախտին իսկական տեղը։ Իրենց մեկնարանութիւնները ցոյց կու տան որ անոնք ուզած են որոշապէս ճշգրէ մեկնող մէջ յիշուած չորս գետերը, սակայն յայտնի է որ դժուարութիւն ունեցած են որոշելու Փիսոնն ու Գեհնը։ Անոնք բնաւ սխալած չեն Տիգրիսն ու Եփրատը սահմանելու մէջ, որովհետեւ շատ բաւ կը ճանչնային ս. գրական այդ երկու մեծ գետերը։ Միւս երկու գետերն ալ ճշգրէութեամբ անթիւ գիշերենք սխալ ճամբու առաջնորդած են հրեայ

մեկնարաններն ու առաւելապէս Յովսեփոս պատմիչ։ Յովսեփոս, ինչպէս նաեւ իր ժամանակի կրօնակիցները, այն կարծիքը ունէին որ Եփրատի երկիրը Հնդկաստանն էր և Փիսոնն ալ՝ Դանգէսը. Քուէանաց երկիրը Եթովպիան էր, իսկ Գեհնն ալ՝ Նեղոսը։ Նշանաւոր պատմագիրը ո՛չ մէկ դժուարութիւն կը տեսնէր Դանգէսն ու Նեղոսը միևնոյն եղեմէն ըսած ցոյց տալու, ինչպէս նաև միևնոյն Դրախտէն ըսած ցոյց տալու Եփրատն ու Տիգրիսը, վասն զի Դրախտի «գետին» իսկական աղբ (source) կը շփոթէր Ուկիանոսին հետ, որ ըստ հիներու կարծիքին կը չըջապատէր երկիրը և որ իր կարգին ծնունդ կու տար միւս բոլոր գետերուն։ Ահա այս կարծիքներն էին զորս եկեղեցական հին մատենագիրներ նոյնութեամբ ընդունեցան, այնպէս հեռացուելով որ Փիսոնը Դանգէսն էր։ Առ հասարակ այս էր կարծիքը Եւսեբիոս Կեսարացիի, Ս. Եպիփանոսի, Ս. Օգոստինոսի, Ս. Ամբրոսիոսի, Ս. Երմիոյի, Ս. Եփրեմի՝ որ Փիսոնի մէջ թէ՛ Դանգէսը կը տեսնէր և թէ . . . Դրախտը։ Դալով Գեհնի, յենով Եփրատն ունեցած մէջ երեցած հատուածի մը, շփոթուած է Նեղոսի հետ և երբայական Շիկորը, որ Նեղոսի համապօրէ, Երեմիայի մէջ թարգմանուած է . . . Յոյն բնագրի վրայ կատարուած գրաբար թարգմանութեան մէջ կը կարգանք։

«Եւ արդ զի՞նչ կայ քո և ճանապարհին Եգիպտացոց՝ ըմպել քեզ զջուր Գեհնի, և զի՞նչ կայ քո և ճանապարհին Ասորեստանեայց՝ ըմպել զջուրն գետոց» (հիմայ՝ Տիգրիսի և Եփրատի)։ Նոյն հատուածին աշխարհաբար թարգմանութեան մէջ սակայն, որ ընդհանրապէս երբայական բնագրին վրայ կատարուած է, և հետեւած անգղերէն թարգմանութիւններու, կը կարգանք՝ «Եւ հիմայ դուն Եգիպտացոց ճամբան ի՞նչ բան ունիս, որ Սիւվի ջուրը խմելու կ'երթաս, կամ Ասորեստանի ճամբան ի՞նչ բան ունիս, որ Գեհն ջուրը խմելու կ'երթաս»։ Դիտելի է որ նորագոյն բոլոր թարգմանութեանց մէջ գետը եղակի գրուած է։ Անգղերէն գրեթէ բոլոր թարգմանութեանց մէջ Երեմիայի սոյն հատուածը Շիկորը ունի, իսկ Քրանսերէն թարգմանութեանց մէջ՝ Նեղոս։ Ինչ որ ալ ըլլայ յունական թարգմա-

նութիւնը, Երեմիայի երբայական բնագիրը չի հաստատեր Ծիհորի նոյնութիւնը Գեհնի հետ: Բայց այս մեկնութիւնը ընդունուած ըլլալով Յովսեփոսէն, նոյնութեամբ ընդունուած ալ է հեղեցական մատենագիրներու գրեթէ ամբողջէն, ինչպէս՝ Եւսեբիոսէն, Ս. Յերոնիմոսէն, Ս. Օգոստինոսէն, ևն.: Այս շփոթութեան պատճառը գիտաւ կը բացատրուի. Ծննդոց (Բ. 13) յունարէն թարգմանութիւնն ու լատին թարգմանութիւնը կը յայտնեն «որ Գեհնոն պատէ զամենայն երկիրն Եթովպացոց», և մոռնալով որ այդ հատուածին մէջ յիշուած երբայական Քուչանաց երկիրը Եթովպիան չէ երբեք, հետեցուցած են ուրեմն որ Գեհնը միայն Նեղոսը կրնար եղած ըլլալ, սխալներ որոնք պէտք չունին այլևս հերքուելու:

4. — Եղեմը՝ Հնդկաստանի մէջ. — Տեսանք որ երկրային Դրախտը Հնդկաստանի մէջ գնդներ կան, Բամիրի լեռնադաշտին վրայ: Որքան որ ալ արտառոց թուի հիններու կողմէ Փիսոնին՝ Գանգէսի հետ շփոթութիւնը, այսուհանգերձ սա՛ ալ իրական է որ ժամանակակից բազմաթիւ գիտուններ վերանորոգելով հիներու կարծիքը, ուզած են Հնդկաստանի մէջ գնել մարդկային սեռի սկիզբը: Անոնք հնդկական վիճաներու մէջ կարծած են գտնել իսկական մեկնութիւնը Ծննդոց պատմութեան և այնպէս ընդունած են՝ որ Եղեմը կը գտնուէր Բաբելոնի արեւելքը: Այս տեսակետին ամենաշեղմ պաշտպաններէն մէկն է J. B. F. Obry, որ այս նիւթին վրայ գրած է կարևոր գիրք մը*), ուր հետեւեալ ձևով կը պաշտպանէ իր թեզը. «Ծննդոց սրբազան հեղինակը Եղեմը կը գնէ բարձր երկրի մը մէջ, ընդ մէջ Եւրատի և Քուչանաց երկրին, որոնք գինքը շրջապատող գետերով ոռոգուած են: Ապա Եղեմի մէջտեղը կը տնկէ Դրախտը, Կան, միևնոյն անունով և ոռոգուած միակ գետէ մը: Ի վերջոյ հորիզոնին չորս ծայրերը կը տանի միևնոյն ականազրիւրը ունեցող չորս գետերը: Այս տեսակէտը ենթադրել կու տայ որ Եղեմի երկիրը նոյնն է Airyanem - Vaëdjoին հետ, այն ձևով որ կ'ըմբռնէին Մեդագիք և Պարսիկները, որով բոլորն ալ բղխած կ'ըլ-

լային Օքիւսի, Քամեհի և Դարեմի ակերէն, ուր Պագդրիացիք և Մեդագիք կը բնակէին, երկրի մը որ կ'երկարաձգուէր դէպի հարաւ արեւմուտք: «Փափկութեան դրախտը» Սիրի-Քասուլի լիճին զաւառն է, Բամիրի փոքրիկ լեռնադաշտին կեդրոնը, որուն միևնոյն ականազրիւրէն կը բղխին Ծննդոց մէջ յիշուած չորս գետերէն երեքը: Ասկէ զատ կ'ենթադրեմ որ չորրորդ գետն ալ միևնոյն ակէն կը բղխէր, ընդերկրեայ ջրանցքներու միջոցաւ: Obry Փիսոնը չի նոյնացներ Գանգէսի հետ, բայց Ewald կը նոյնացնէ: Ռենանի պէս յայտնի գիտուններ ալ Փիսոնն ու Գեհնը կը նոյնացնեն Ինդոսի և Օքիւսի հետ. ասոնց կը հետեւի նաև Լընորման: Բոլոր այս նոյնացումները սակայն անհաշտ են Ծննդոց պատմարանութեան հետ, ու կարելի չէ երբեք ընդունիլ որ ըստ ճանապարհորդներու ականատես վկայութեանց, իր կլիմային պատճառաւ աշխարհի ամենէն անբնակելի մէկ շրջանը համարուած Բամիրեան լեռնադաշտին վրայ եղած ըլլայ այնքան վայելչորէն նկարագրուած «Փափկութեան Դրախտը», ու նաև մարդկային սեռի առաջին որրանը:

Հնդկաստանի քանահիւսական և կրօնական պատմութեան մէջ ամենէն շատ երգուած լեռը Մեհու լեռն է, որ կը կազմէ երկրին կեդրոնական բարձրագոյն գագաթը կամ սարը, հետեւելով անշուշտ աւանդութեանն ու պատմութեանը ա՛յն Հնդկիններուն՝ որոնք զայն պաշտելու համար անոր վրան կամ շուրջը կը բնակէին: Հնդկական վիճաներու յետնագոյն աշխարհագիրները Մեհու լեռը Հիմալայա լեռներու շարքէն դուրս կը թողուն ու զայն կը նոյնացնեն Կանկ-միսրի լեռնաշղթայի մէկ գագաթին հետ, որ չի տեսնուիր հնդկական դաշտավայրէն: Որքան որ Մեհուց բազմաթիւ իր մերձակայ բազմաթիւ գագաթներուն շա՛տ ցած է, այսուհանգերձ ան նկատուած էր միաժամանակ երկրիս բարձրագոյն գագաթը և նաև կեդրոնական վայրը տեսանելի երկինքին, ուրկէ անտարակոյս առած ալ է իր Kaïlas անունը, որ կը պատկանի միևնոյն արմատին, յունարէն γαῖλον և լատիներէն caelum: Վերին և ստորին երկու աշխարհները իրարու կը խառնուէին այս նախնական իզային (pistil) մէջ և իրենց միութեամբը ծնունդ կու տային հրաշալի

*) Du berceau de l'espèce humaine selon les Indiens, les Perses et les Hebreux. Paris, 1888, էջ 100.

արտագրութեան մը, այսինքն Հնդկաստանի մէջ «ճամպու» անուանով ծանօթ — կենաց Մառին: Լերան հանդիպակաց չորս գօտիներուն վրայ՝ ուր Հնդկիները կ'երեւակայէին Դրախտի մը գոյութիւնը, որովհետեւ ան անմատչելի էր իրենց, կ'աճէին նոյնպէս հրաշալի ծառեր, «Տինչանքի ծառեր», ուրոնք լիովին կը համապատասխանէին Հայոց, Քաղզէացւոց և Երրայեցւոց Դրախտին մէջ տնկուած «բարւոյ և չարի Մառ»ին: Երկնային ականադրիւր մը, կանկան, երկինքէն ու յատկապէս «Խօթը իմաստուն»ներու բնակավայրէն իջնելով, Խօթն անգամ կը պատէր Մեհու լերան շուրջը, լեցնելու համար չորս լիճեր, ուրկէ կը թռչէին երկնային չորս գետերը, ինչպէս որ տեսանք: Այս վերջին մանրամասնութեամբ հնդկական առասպելը կը ներկայանայ իբր կրկնութիւնը քաղզէական աւանդալէպին, ու երկուքին մէջ ալ արեւելեան երեւակայութիւնը ճիշդօրէն զարդարած է Դրախտի պատկերը: Մեհուի չորս լեռնակողերէն ժայթքող ականադրիւրները չորս ալագան նիւթերով կը պատկերացուին. մէկը ոսկին է, միւսը՝ աւաքը, երրորդը՝ սուտակը, ու չորրորդը՝ կապուտակը: Ինչո՞վ կարելի է բացատրել զուտ երեւակայական եղող այս տեսութիւնը եթէ ոչ օգերեւութաբանական այն երեւոյթով՝ որ լոյսը բարձրագիւր ձիւներու, սառույցներու և լուսաճաճանչ ժայռերու վրայ ցոլանալով, ըլլա՛յ արշալոյսին, ըլլա՛յ կէսօրուան արեւին և կամ վերջալոյսին, հրաշալի գոյներու և երփնաւորութիւններու խաղեր կ'ընէ, ա՛լ աւելի գեղեցիկ՝ քան աշխու քարերու և մետաղներու ցոլքը: Քայլիւտի կողերուն վրայ հնդիկ ուխտաւորներ ցոյց կու տան դեռ այն քարանձաւները՝ ուրկէ գուրս կը կայտնէին առասպելական չորս կենդանիները, առիւծը, ձիւն, կոփն ու փիղը. այս վերջնոյն տեղ ուրիշներ սիրամարգը կը դնեն: Այս չորս կենդանիները կը կազմեն խորհրդանշները չորս գետերուն, Գանգէս, Սաղէն, Ինդոս և Յանկպո, որոնք կ'ուղղուին երկրիս չորս կողմերը: Առաջին անգամ ըլլալով երբ Ռամայանա Մեհու նուիրական լերան անունը յիշեց, անկէ ի վեր վերի առասպելը շատ մը փոփոխութիւններէ անցաւ. երբ հնդիկ ընկերայնութիւնը ամենասեղմ կապանքներու տակ անբռնաբարելի դասակարգերու վերածուեցաւ, վերը

նկարագրուած լերան չորս երեսներուն, չորս կենդանիներուն և ալագան գոյներով և ջուրերով չորս ականադրիւրներուն մէջ ուղեւեցաւ տեսնել հնդիկ հին տիպարներու չորս դասակարգերը, ըստ առաջնութեան կարգի*):

Երկրային դրախտի ու անկէ թռչող չորս գետերու աւանդալէպը զուտ քաղզէական ներածում մը չէ, ու Զրհեղեղի աւանդութիւնը Պրահմաններու երկրին մէջ ալ գոյութիւն ունի, այնպիսի ձևի մը տակ սակայն՝ որ յատուկ չէ «Խօթը գետեր»ու աշխարհին, այլ աւելի Միջագետքեան ծագում ունի: Որքան որ Գանգէսի ցամաքակղզիին գետերը գերծ չեն Զրհեղեղային յորդուքներէ, բայց և այնպէս ականեւ է որ տեղական աւանդութեանց վրայ պատուաստուած է արտաքին պատմութիւնը: Հնդկական Մանուն մէկ ուրիշ փոփոխակն է Ս. Գրոց նոյն և կամ քաղզէական Շազի-Ատրային: Մանուն ալ վերահաս աղէտին առջև նմանապէս կը շինէ իր տապանը, ուր հոգ կը տանի ամբարներու ամէն տեսակի սերմը, բուսային թէ կենդանական: Ապա տեսնելով որ ջուրերը կը սկսին բարձրանալ, կանգ կ'առնէ երկրի բարձրագոյն լերան գագաթին, որ Հիմալայայի կատարն է: Մինչդեռ Եփրատի ու Տիգրիսի եզերքները բնակողներուն համար Տապանին իջած վայրը կորզուաց լեռներուն բարձրագոյն պարիսն է ու Ս. Գրոց ու նաև Հայոցս համար ալ՝ լուսագագաթ Արարատը: Հնդկական պատմութեան այս շրջանին է, Պուտտայական կրօնի տարածման մեծագոյն շրջանը՝ որ ամենէն աւելի ծագում առաւ ու զարգացաւ Եդեմին Հնդկաստանի մէջ ցոյց տալ ուղեւու ազգային բաղձանքը, Ուտյենայի թագաւորութիւնը կամ մեր հասկացողութեամբ Եդեմական դրախտը նըշանակուեցաւ Ինդոս և Սիւլագ գետերուն միջև գտնուող հիւսիս-արեւմտեան շրջանը**):

Հալիպ

ԱՐՏԱԻԱԶԳԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Շարունակել)

*) F. Lenormant: Les Origines de l'Histoire. Բ. հատոր, էջ 20:

**) Elisée Reclus: l'Homme et la Terre, 1905, Paris, Գ. հատոր, էջ 132 և 202: